

Tarptautinių santykių gijas narpliojant

Rec.: Zenonas Butkus, Tarp Trečiojo Reicho ir Trečiosios Romos: Vokietijos ir Sovietų politikos poveikis Baltijos šalių tarptautinei ir vidaus padėčiai tarpukaryje, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019.

Tarptautiniai santykiai, kaip potencialių tyrimų laukas, istorikus domina nuo pat istorijos, kaip disciplinos, atsiradimo. Nors jau ilgą laiką pačiame istorijos moksle vyksta pokyčiai, naujų temų ir metodologijų paieškos, tūkstantmečius menanti valstybingumo (vienokia ar kitokia forma) ir tarpvalstybinių santykių tradicija, taip pat panašaus brandumo rašytiniai šaltiniai, liudijantys tą tradiciją (ankstyviausia žinoma dviejų šalių taikos sutartis tarp Egipto ir Hetitų valstybės buvo pasirašyta 1259 m. pr. Kr.), diplomatijos istoriją daro beveik neišsemiamą. Tai kuo puikiausiai iliustruoja naujausia Zenono Butkaus monografija „Tarp Trečiojo Reicho ir Trečiosios Romos. Vokietijos ir Sovietų politikos poveikis Baltijos šalių tarptautinei ir vidaus padėčiai tarpukaryje“, kuri vainikuoja ilgamečius profesoriaus tyrimus.

Užbėgant už akių reikia konstatuoti, kad vainikas yra iš tiesų įspūdingas tiek turiniu, tiek apimtimi. O įspūdingiausiai atrodo pats monografijos autorius užmojis – sujungti dvi dominuojančias tarptautinių santykių tyrimų kryptis ir suderinti dvišalių santykių bei platesnės tarptautinių santykių sistemos analizę. Monografijoje aprėpiamas iš esmės visas autoriaus tyrimų laukas (taip išeinant iš siauresnės nacionalinės istoriografijos ribų) ir pateikiama Baltijos šalių ir jų didžiųjų kaimynių – Vokietijos ir Sovietų Rusijos (vėliau Sovietų Sąjungos) – tarptautinių santykių dinamikos analizė. Į jos rėmus telpa tikrai daug: Baltijos šalių tarpusavio santykiai, šalių santykiai su viena, kita ar abiem didžiosiomis kaimynėmis, taip pat analogiški paskirų Baltijos valstybių santykiai. Nagrinėjant specifinius probleminius klausimus, pavyzdžiui, sovietų ir vokiečių požiūrį į Vilniaus klausimą arba Sovietų taikos derybas su atskiromis Baltijos valstybėmis, neapsieinama ir be Lenkijos bei Suomijos pozicijų. Knygoje neapsiribojama vien tarptautine plotme – autorius nagrinėja visų šių santykių įtaką Baltijos šalių vidaus padėčiai.

Taigi monografijoje pateikiamo tyrimo problema yra tarptautinių santykių mikrokosmas, kurio vidinė dinamika daro jį panašesnį į lokalų Gordijaus mazgą. Stebina ir džiugina autoriaus pasirinkimas neiti lengvesniu keliu – neperkirsti šio mazgo kategoriškumo kardu. Kiekviena jo gija narpliojama pamažu, naudojantis milžinišku kiekiu šaltinių

(vien archyviniai šaltiniai, naudojami monografijoje, buvo rinkti vienuolikoje archyvų penkiose šalyse) ir istoriografinių pozicijų, tarp kurių autorius nepasididžiuoja įrašyti ir vieną kitą studento darbą. Tiesa, nemaža dalis istoriografijos pozicijų atsiduria autoriaus kritikos taikiklyje, siekiant paneigti jose pateiktus teiginius, kurie daugiausia jau tapo visuomenės istorinės sąmonės klišėmis. Šitaip monografijoje chronologiniu būdu išnagrinėjamas XX a. trečiasis dešimtmetis. Čia ypatingas dėmesys skiriamas taikingiausios pasaulio valstybės taikingiausio lyderio Lenino ir tarpuvaldžio iki vienvaldiško Stalino įsigalėjimo laikotarpiui. Ketvirtasis dešimtmetis, kuris, autoriaus teigimu, lietuviškoje istoriografijoje jau buvo sulaukęs nemažai dėmesio, nagrinėjamas ne taip išsamiai, sutelkiant dėmesį į problemas, kurios regione egzistavo visą aptariamąjį laikotarpį. Visas mazgo gijas autorius narplioja lengvu stiliumi, kartkartėmis įpindamas šmaikštų, tačiau aštrios įžvalgos nestokojantį siūlą, kuris narpliojimo sekimą verčia malonumu, o ne moksliniam darbui būdingu sunkumu. Pavyzdžiui, pastebėjimas, kad nacių partijos užsienio politikos tarnybos vadovo ir ne visai oficialaus nacių ideologo A. Rozenbergo, studijavusio architektūros mokslus, diplominio darbo tema buvo „tiesiog simptomiška <...> „Krematoriumo projektas“. Autorius taip pat sau būdingu stiliumi sugeba ne tik *rankiškai* atskleisti mazgo gijų kelius ir klystkelius, bet ir įžvelgti analogijų su šiandienine situacija, pateikti antikinės istorijos dvasiai būdingų pamokymų.

Atskirai verta paminėti du pagrindinius autoriaus teiginius, kurie, kaip storiausios mazgo gijos, tęsiasi nuo monografijos pradžios iki pabaigos. Galima teigti, kad būtent jos šį mazgą užveržia, daro jį sunkiai išnarpliojamą. Abu teiginius suponuoja jau pats monografijos pavadinimas. Pirmuoju iš jų yra teigiama, kad visą aptariamąjį laikotarpį, net nepasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, Vokietijos ir Sovietų Sąjungos tikslas buvo draugiški ir šilti santykiai. Tokių santykių poreikį nulėmė ne tik atsidūrimas revizionistinėje stovykloje pokario metais, bet ir istorinis dėsningumas, kuriam nauja politinė tarpukario realybė nerūpėjo. Baltijos šalys šiuo atveju tapo tam tikra kliūtimi, todėl šis teiginys prieš akis iškelia replių vaizdinį – šios, tenkindamos savo poreikius, spaudė ir dusino Baltijos valstybes iki pat palaimingo replių pusių susilietimo.

Antrasis teiginys nurodo, kad visą tarpukarį sovietai vykdė dvilypę užsienio politiką. Šį dvilypumą vis dar geriausiai paaiškina Hannah'os Arendt pastebėtas lokalių galios centrų nestabilumas totalitarinėse valstybėse. Dvilypis politikos pobūdis leido sovietams vienu metu plėtoti normalius dvišalius santykius (pasirašinėti sutartis, steigti konsulatų ir t. t.), telkti ir ruošti kariuomenę kaimynių pasieniuose, per Kominterną finansuoti vietinius (dažniausiu atveju) nelegalius komunistus, o pasitelkus žvalgybos ir saugumo organus, vykdyti ardomąją veiklą (prisidengiant tomis pačiomis tradicinių santykių institucijomis). Turint omenyje, kad Vokietijos užsienio politika (ypač Lietuvos ir Lenkijos atžvilgiu) visą aptariamąjį laikotarpį buvo gana pastovi, o iki nacių atėjimo į valdžią netgi tilpo į tradicinės diplomatijos rėmus, prieš akis kyla kiek kitoks vaizdinys. Replės pakeičia priekalas ir kūjis. Vokietija atlieka vaidmenį stabilaus ir nepajudinamo priekalo, ant kurio padėtas Baltijos šalis doroja sovietų kūjis. Dėl savo vidinės logikos trūkumo šis kūjis ypač dinamiškas ir nenuspėjamas. Kartu kūjis pasirodo ir visai kitokios katego-

rijos veikėjas arba kitokio masto gija šiame mazge, todėl monografijoje iš esmės vaidina svarbiausią vaidmenį.

Vaizdiniai, atsirandantys skaitant istorinę monografiją, nėra blogas dalykas, tačiau šiuo atveju reikėtų vengti bet kokių deterministinių išvadų, kurias abu minėti vaizdiniai suponuoja. Pats autorius, užbėgdamas už akių, apie tokias išvadas įspėjo dar pirmajame knygos skyriuje. Jame autorius kritikavo istoriografijoje vyraujančią tendenciją, kad išorės veiksnys atkuriant (arba sukuriant) Lietuvos ir kitų Baltijos šalių valstybingumą atliko mažų mažiausiai pagrindinį vaidmenį. Tikrai atsirastų istorikų, kurie su tokiu teiginiu galėtų ginčytis, tačiau pati pastaba yra labai vietoje ir laiku, nes autoriaus tyrimų išvados, pateiktos monografijoje, spendžia sąžastus. Tikrai negalima teigti, kad autorius šiuos sąžastus paspendė sąmoningai, nes į juos, kaip įprasta, lengviausiai papuls neatidus skaitytojas arba paprastas istorijos mėgėjas. Daug problemiščiau, kad į sąžastus labai sąmoningai gali išskirti selektyvūs skaitytojai – visokio plauko kovotojai su sveiku protu ir kritiniu mąstymu, profesionalūs neprofesionalios istorijos skleidėjai, įvairių lentelių kabinėtojai, plakatų su įvairiais istoriniais asmenimis nešiotojai ir t. t., nes sąžastai veda prie dviejų kiek kitokių absoliutinimų.

Paradoksalu, tačiau abu absoliutinimai, turėdami bendras šaknis ir netgi vienas kitam neprieštaraudami, savo esme atstovauja dviem skirtingoms pusėms (atstovaujamos labai vokalių antiistoriškai ar net aistoriškai mąstančių asmenų). Iš vienos pusės, galimas tas pats išorės veiksnio suabsoliutinimas. Ryškiausias to pavyzdys monografijoje – aptariamam laikui (ir vėliau) propaguotas Lietuvos, kaip neaiškios vokiškos machinacijos, vaizdinys. Kiek gajesnis tarp mažiau kritiškų arba labiau selektyvių lietuvių skaitytojų yra sovietų spaudimo absoliutinimas, dėl kurio svetima ir labai baisi ranka ima vaidentis visur, netgi už nukritusių vėluojančio troleibuso ūsų. Kita vertus, galima suabsoliutinti ir pačios Lietuvos neveiksumą arba trumparegiškumą. Monografijoje jis ypač rezonuoja jam priešpriešinant estų arba suomių atsparumą sovietams. Šiuo atveju kognityvinis šuolis nuo neveiksnios prie niekada neveikusios valstybės vaizdinio kai kam gali pasirodyti natūralus. Tenka viltis, kad selektyvių skaitytojų kėslus prisidengti autoriaus autoritetu atbaidys solidi beveik 700 puslapių autoriaus tyrimo apimtis.

Baigiant reikėtų pasidžiaugti – Gordijaus mazgas išnarpliotas, tarptautinių santykių istorijos Frygija turi naują karalių! Į tolesnių tyrimų Aziją apeinant jį prasibrauti bus be galo sunku. O pats karalius laukia naujų iššūkių, tarp kurių rimčiausiai atrodo naujų gijų ar net mazgų išlindimas iš potencialių Pandoros skrynių Rusijos archyvuose.

Adomas Žirlys